

Zsidó zsellérből zsidó polgár?

Jakab Réka: Bérleből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. L'Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, h. n. [Budapest] – [Veszprém], 2014. 324 oldal + CD melléklet

Jakab Réka 2014-ben megjelent monográfiájában komplex módon elemzi egy dunántúli mezőváros zsidó társadalmát és annak gazdasági szerepét. A kutatás kiindulópontja, amint az az előszóból kiderül, az 1848-as országos zsidóösszeírás (*Conscriptio Judæorum*) Pápára vonatkozó adatsorainak demográfia elemzése volt. A teljes jelenlévő népességre irányuló összeírás a mezőváros 609 háztartásában 2962 főt regisztrált, ami Pápa összlakosságának mintegy 24%-át tette ki.¹ Ennek alapján tehát itt alakult ki a Dunántúl legnépesebb zsidó közössége. A kérdés így adva volt: milyen tényezők tették ezt lehetővé?

A monográfia Benda Gyulának a mezővárosi társadalom vizsgálatával kapcsolatban tett megállapításán alapul. A szerző címválasztását ezért is indokolt hangsúlyozni, hiszen erőteljes reflexió Benda Gyula *Zsellérből polgár* című – hasonlóképpen egy dunántúli mezőváros társadalmát vizsgáló – mikrotörténelmi művére.² Benda megállapítása szerint a rendi korszakban a

mezővárosok társadalmán belüli közösségek inkább csak politikai és jogi értelemben különültek el egymástól, társadalmi kapcsolatrendszerüket tekintve azonban nem – vagy nem teljes mértékben – alkottak egymástól elkülönült közösségeket.³ A zsidó közösség tehát szociológiai szempontból inkább tekinthető a környező társadalom alcsoportjának.⁴ „Ebből következően a helyi társadalmak a valóságban összetettebbek voltak annál, mint ami a jogrendből következett. Az egyes társadalmi csoportok vizsgálatánál ezért nemcsak a csoport saját belső társadalmi viszonyainak feltárására van szükség, hanem a mellettük élő, jogi értelemben tőlük elkülönülő más csoportokkal fennálló kapcsolataik megismerésére is.” (128. old.) A szerző ennél fogva a zsidó társadalom kapcsolatrendszerének vizsgálatával a közösséget Pápa mezőváros társadalmi szövetén belül ábrázolja, nem pedig kimetszi onnan.

A Pápa mezővárosban kialakult zsidó közösség iratanyaga nem maradt fenn, így a közösség „belső” forrásanyagából (re)konstruálható kép nem rajzolható meg. Ennek ellenére a pápai zsidó közösségről és annak tagjairól jelentős mennyiségű közvetett információ hagyományozódott. Ezek a közvetett, vagy ahogyan a szerző hívja, „külső”, étikus nézőpontú források, amelyeket nagyrészt az uradalom, valamint a mezővárosi és a vármegyei hatóságok készítettek, termé-

¹ Ez a zsidóösszeírás megtalálható az eredetiről készített fotómásolatokon, illetve Microsoft Excell táblázatkezelő programba bevitt adatbázisban a könyv mellékleteként szolgáló Compact Discen.

² Benda Gyula: *Zsellérből polgár – Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849.* (Mikrotörténelem 3.) S. a. r., szerk. Fenyves Katalin – Szijártó M. István. H. n. [Budapest – Zalaegerszeg], 2008.

³ Benda Gyula: *Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – Kérdések és lehetőségek Keszthely példáján.* In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 1.) (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.) Salgótarján, 1987. 147.

⁴ Katz, Jakov: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén.* (Hágár 3.) Budapest–Jeruzsálem, 2005. 23., passim.

szetszerűleg azok szemszögéből láttatják a közösséget és annak tagjait. Ez a forrásbázis a szerző alapos gyűjtőmunkájának köszönhetően több intézmény (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és Veszprém Megyei Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, Slovenský Národný Archív, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Gróf Esterházy Károly Múzeum és Laczkó Dezső Múzeum) iratanyagából állt össze.

A szerző 2013-ban megvédett PhD disszertációjából kifejlődött monográfia első nagy egységében a téma szempontjából releváns szakirodalom kritikai elemzését végzi el, majd a megvizsgált irodalom alapján a zsidó népesség Dunántúlra való 18–19. századi bevándorlását ismerteti, annak kiváltó és felerősítő okaival együtt. Ezt követően a mezővárost mint a földesúr és a mezőváros között megkötött szerződés nyomán kialakult jogi környezetet mutatja be, amelybe beleilleszkedett a zsidó népesség is.

A második nagy egység első részében, amely *A zsidóság megtelepedése a városban* címet viseli, a mezővárosba betelepülő zsidó népesség és a létrejövő közösség kerül a górcső alá. A források alapján a szerző a népesedést, majd a letelepedés és az ingatlanszerzés körülményeit, illetve a lakhatási viszonyokat vizsgálja a mezőváros keretein belül. A demográfiai elemzés alapján Jakab Réka megállapítja, hogy a 18. század folyamán a bevándorlás, majd a 19. század második negyedétől már inkább a belső szaporulat eredményezte a zsidó népességszám hosszú távú növekedését. A migrációs folyamat, vagyis a kibocsátó településtől való elszakadás és a befogadó településen való megtelepedés hosszan tartó folyamat volt. A „... nyugati határszéli nagyobb közösségekből érkező bevándorlók megélhetésük biztosítása érdekében lakhatást szereztek Pápán, ahol iparukat vagy kereskedésüket újták, de a sátoros ünnepek alkalmával visszatértek eredeti lakhelyükre, ahol családjuk is élt. Az összeírások rögzítették ezt a

kétlakiságot, ... amit elsősorban a gazdasági tevékenység sikere vagy sikertelensége befolyásolt. ... Miután azonban a befogadó helyen ... megélhetésük biztossá vált, családtagjaik is a városba költöztek.” (43. old.) *A zsidóság jogállása* címet viselő második részben sorra veszi a szerző a zsidó népességre vonatkozó állami jogszabályozást, részletesen kitérve a türelmi adó (*taxa tolerantiális*) kérdésére. Az úriszék és a mezővárosi tanács joghatóságát ugyancsak szoros összefüggésben tárgyalja az adózással, amelyen keresztül jól körvonalazódik az Esterházyak gazdasági érdekből fakadó telepítéspolitikája (is). A zsidó közösség szervezetéről, működéséről szóló fejezetben láthatóvá válik, hogy a mezővároson belül létrejött *communitas judæorum* a rendi korszakban más közösségekhez – a létszámtól és az eltartóképességtől függően – hasonló tisztviselői és alkalmazotti apparátust tartott fenn. A közösség fizetett alkalmazottjaira rátérve Jakab Réka részletesen bemutatja Löw Lipót 1846-ban történt rabbivá választásával és személyével, valamint a zsinagogaépítéssel kapcsolatban kialakult közösségi konfliktusokat, amelyek beilleszthetők a hagyományos és az újító irányzat képviselői között kialakult országos szintű vallásreform vitákba. A szerző szerint a zsidó népesség „... a számára biztosított vallási elkülönülés mellett a mindennapi élet területén – elsősorban kiterjedt gazdasági tevékenysége és városi lakhatása révén – ... bizonyos mértékű alkalmazkodásra, formálódásra kényszerült.” (131. old.) A zsidóság „... kiterjedő gazdasági tevékenységével, közössége belső társadalmi differenciálódásával városi társadalmi integrációja is több síkon, egyre szélesebb spektrumban zajlott ...” (131. old.) Ezzel kapcsolatban tér rá a szerző a vallásreform problematikájára, miszerint a többségi társadalomba való beilleszkedés szándéka a zsidó közösségen belül is változásokat indított el. A zsidó vallási törvények és a „modern” társadalmi létforma között számos esetben érzékelhető ellentét maga után vonta a vallási gyakorlat átalakulását. A tár-

sadalomban való erőteljesebb érvényesüléshez, felemelkedéshez szükségessé vált a vallási kötöttségek lazítása, valamint az elkülönülést igénylő vallási előírások módosítása.

A szerző a következő részben a zsidó népességnek az uradalomban és a mezővárosban betöltött gazdasági (földesúri haszonvételebélés, ipar, kereskedelem) szerepét elemzi, összefüggésben Pápa piacközponti funkciójával. A vizsgálat részletekbe menően ábrázolja az országos gazdasági folyamatok kontextusába ágyazva, hogy milyen tényezők révén vált a betelepülő zsidó népesség a mezőváros és az uradalom meghatározó gazdasági szereplőjévé.

A könyv a kutatást elindító 1848. évi országos zsidóösszeírás Pápa mezőváros zsidó népességére vonatkozó adatsorainak vizsgálatával zárul. Jakab Réka a lélekösszeírás demográfiai elemzésével – figyelembe véve a források nyújtotta lehetőségeket – a zsidó népesség nemi megoszlását és korösszetételét, háztartás- és családstruktúráját, házassági szokásait és foglalkozási összetételét ábrázolja. A migráció vizsgálatából kiderül, hogy „1848-ban a helyben lakó 2962 főnyi pápai zsidó lakosság 78%-a (2312 fő) pápai születésű volt.” (232. old.) Ez már tehát egy „megállapodott” népességet mutat.

A monográfia utószavában Jakab Réka kiemeli, hogy a pápai zsidó népesség „... gazdasági, társadalmi, kulturális integrációs folyamata – általános jellemzőit tekintve – hasonló volt a Dunántúl más településein zajló folyamatokhoz.” (246. old.) A különbség a szerző szerint mindenekelőtt a pápai zsidóság integrálódásának mértékében kereshető, bár megjegyzi, hogy komparatív vizsgálatokra nem igazán volt lehetősége a hasonló jellegű elemzések hiánya miatt. A zsidó népesség nagymértékű koncentrációja ellenére magas szintű integráció mutatható ki, amelyhez a befogadó mezővárosi közeg megléte is szükséges volt. Egyben azt is megállapítja a szerző – a kiinduló kérdésre adott válasz összefoglalásaként –, hogy az 1848-ban végrehajtott országos zsidóössze-

írás szerint a Dunántúl legnagyobb népességgel rendelkező zsidó közösségének létrejöttéhez nem csupán az Esterházyak telepítéspolitikája, hanem a mezőváros földrajzi elhelyezkedése, jogi és gazdasági helyzete, piacközponti funkciója is szükséges volt, amely teret biztosított a zsidó népesség gazdasági tevékenységének, ezzel pedig megélhetésüknek. A zsidó és nem zsidó népesség között létrejött társadalmi érintkezések és az ebből természetesen következő – nagyrészt azonban gazdasági – konfliktusok általános oka a zsidó népesség társadalmi helyzete volt, amely számos esetben a rendi korlátok megkerülésére készítette őket. Jakab Réka arra a következtetésre jut, hogy a zsidó népesség alapvetően érdekeltté vált a rendi korlátok felszámolásában és a reformkori országgyűléseken megfogalmazódó jogi emancipáció támogatásában is, amely az elkülönülés és a megkülönböztetés megszüntetését célozta, főként a türelmi adó eltörlésével és az adózó népességgel azonos jogállás alá való helyezésével.

A szöveghez függelék kapcsolódik, amely többek között a zsidó közösség számára 1748-ban kibocsátott, német nyelven már publikált földesúri védlevél⁵ magyar nyelvű fordítását, az 1835-ös közösségi szabályzat német és magyar nyelvű kivonatait, az 1736., 1744., 1745. évi országos zsidóösszeírásban és az 1748-as védlevélben szereplő családfőket rögzítő táblázatot tartalmazza. A függelékben található térkép bizonyos értelemben azonban problematikus, ugyanis az 1715–1848 közötti korszakhatár megjelölés ellenére kimerevített képet kapunk a zsidó háztulajdonosok elhelyezkedéséről. Érdemesebb lett volna két (vagy esetleg

⁵ Neumann Antal: *A pápai zsidó község védlevele. Cópia des Schutzbriefes der Paper Judengemeinde.* Magyar-Zsidó Szemle, 2. évf. (1885) 623–624.; 1748. május 10. *A pápai zsidó község oltalomlevele.* In: Scheiber Sándor (szerk., kiad.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár./Monumenta Hungariae Judaica.* XIII. köt. 1296–1760. Budapest, 1970. 182–183.

több) időmetszetet kiválasztani, ezek ábrázolásával kivehetőbb lett volna az a folyamat, amelynek során a zsidó népesség mindinkább a mezőváros központjában koncentrálódott. A függelékben található kataszteri számok mellé azonban a szerző fel tüntette a házaknak a forrásokban való megjelenési évét, ami némiképpen korrigálja ezt az „álló” képet.⁶

A könyv használhatóságát és a tárgyalt témában való tájékozódást jelentős mértékben megkönnyíti, hogy a kötet személynév- és helynévmutatóval is ellátott, emellett tartalmaz egy angol nyelvű összefoglalót is. A Pápa mezőváros zsidó közösségét elemző monográfia magas színvonalon való megvalósítása már önmagában is elismerésre méltó, azonban a mű jelentősége ezen is túlmutat: a szerző által felépített, modellszerű struktúrával és a társadalmi kapcsolatrendszer megrajzolásával lehetőséget teremt további, komparatív vizsgálatok elvégzésére is.

TAMÁS MÁTÉ

⁶ Vö. Igel, Karsten: *A társadalom-topográfiafiától a társadalmi térig? Megjegyzések a késő középkori városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez.* Korrall, (2011) 45. sz. 36., passim.